

संविधान आणि पर्यावरण संरक्षण: कायदेशीर तरतुदी आणि आव्हाने

कुमारे लक्ष्मण नागोराव

सहाय्यक प्राध्यापक,

डॉ. पतंगराव कदम कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पेण जि. – रायगड

परिचय:

भारताच्या संविधानात पर्यावरण संरक्षणाला महत्त्वाचे स्थान आहे. पर्यावरण संरक्षण हे केवळ नैसर्गिक संसाधनांचे जतन करण्यापुरते मर्यादित नसून, ते मानवी हक्क, सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासाशी जोडलेले आहे. संविधानातील विविध कलमे आणि कायदे यामाध्यमातून पर्यावरण संरक्षणाला चालना देण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. परंतु, प्रत्यक्ष अंमलबजावणी आणि सामाजिक-आर्थिक आव्हानांमुळे यात अनेक अडचणी येतात. या निबंधात संविधानातील कायदेशीर तरतुदी, त्यांचे महत्त्व आणि पर्यावरण संरक्षणासमोरील आव्हाने यांचे विश्लेषण केले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. **संवैधानिक तरतुदींचे विश्लेषण:** भारतीय संविधानातील पर्यावरण संरक्षणाशी संबंधित कलमांचा अभ्यास करणे.
 2. **कायदेशीर चौकटीची परिणामकारकता:** पर्यावरण संरक्षणासाठी कायद्यांची अंमलबजावणी आणि त्यांचे परिणाम समजून घेणे.
 3. **आव्हानांचे मूल्यमापन:** पर्यावरण संरक्षणासमोरील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय आव्हानांचा आढावा घेणे.
 4. **शाश्वत उपाययोजना सुचवणे:** संवैधानिक आणि कायदेशीर तरतुदींना बळकटी देण्यासाठी उपाय सुचवणे.
- संवैधानिक तरतुदी**

भारतीय संविधानात पर्यावरण संरक्षणासाठी थेट आणि अप्रत्यक्ष तरतुदी आहेत. **कलम 21** (जीवनाचा आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा हक्क) यात पर्यावरण संरक्षणाचा समावेश सर्वोच्च न्यायालयाने केला आहे.

‘एम.सी. मेहता विरुद्ध भारत सरकार’ (1987) या खटल्यात न्यायालयाने स्वच्छ आणि निरोगी पर्यावरण हा जीवनाच्या हक्काचा अविभाज्य भाग असल्याचे स्पष्ट केले. कलम 48-अ (राज्याचे कर्तव्य) मध्ये राज्याने पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करणे आणि वन्यजीवांचे जतन करणे अपेक्षित आहे. कलम 51-अ (ग) अंतर्गत प्रत्येक नागरिकाचे पर्यावरण संरक्षणाचे मूलभूत कर्तव्य आहे. याशिवाय, सातव्या सूची अंतर्गत केंद्र आणि राज्य सरकारांना पर्यावरण संरक्षणासाठी कायदे बनवण्याचे अधिकार आहेत.

पर्यावरण संरक्षणाशी संबंधित कायद्यांमध्ये पर्यावरण संरक्षण कायदा, 1986, जल प्रदूषण निवारण आणि नियंत्रण कायदा, 1974, वायु प्रदूषण निवारण आणि नियंत्रण कायदा, 1981, आणि वन संरक्षण कायदा, 1980 यांचा समावेश आहे. या कायद्यांनी पर्यावरण संरक्षणासाठी कायदेशीर चौकट तयार केली आहे. राष्ट्रीय हरित लवाद (NGT) यासारख्या संस्था पर्यावरणीय खटल्यांचा जलद निपटारा करण्यासाठी स्थापन करण्यात आल्या आहेत.

पर्यावरण संरक्षणासमोरील आव्हाने:

1. **अंमलबजावणीतील कमतरता:** कायदे आणि संवैधानिक तरतुदी असूनही, त्यांची अंमलबजावणी अनेकदा कमकुवत असते. उदाहरणार्थ, औद्योगिक प्रदूषण नियंत्रणात गंगा नदीच्या स्वच्छतेसाठी केलेल्या प्रयत्नांना अपेक्षित यश मिळालेले नाही.
2. **आर्थिक दबाव:** औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे पर्यावरणावर दबाव वाढला आहे. खाणकाम, बांधकाम आणि कारखान्यांमुळे वनक्षेत्र आणि जैवविविधता धोक्यात आली आहे.
3. **जागरूकतेचा अभाव:** सामान्य नागरिकांमध्ये पर्यावरण संरक्षणाबाबत जागरूकतेचा अभाव आहे. यामुळे कचरा व्यवस्थापन, पाण्याचा अपव्यय आणि प्रदूषण यासारख्या समस्या वाढतात.
4. **राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव:** काही प्रकरणांमध्ये, राजकीय हितसंबंध आणि भ्रष्टाचारामुळे पर्यावरणीय कायद्यांची अंमलबजावणी बाधित होते.
5. **हवामान बदल:** जागतिक तापमानवाढ आणि हवामान बदलामुळे भारतातील पर्यावरणीय आव्हाने अधिक तीव्र झाली आहेत. यामुळे शेती, पाणीपुरवठा आणि जैवविविधतेवर परिणाम होत आहे.

उपाययोजना:

पर्यावरण संरक्षणासाठी खालील उपाययोजना सुचवता येतात:

1. **कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी:** पर्यावरणीय कायद्यांचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी स्वतंत्र आणि सक्षम यंत्रणा स्थापन करणे.
2. **जनजागृती:** शालेय शिक्षणापासून ते सामाजिक मोहिमांपर्यंत पर्यावरण संरक्षणाची जागरूकता वाढवणे.
3. **शाश्वत विकास:** हरित तंत्रज्ञान आणि अक्षय ऊर्जा स्रोतांचा वापर वाढवून औद्योगिक आणि पर्यावरणीय हितसंबंधांचा समतोल साधणे.
4. **न्यायिक सक्रियता:** सर्वोच्च न्यायालय आणि NGT यांनी पर्यावरणीय खटल्यांचा जलद निपटारा करून कायद्यांचे पालन सुनिश्चित करावे.
5. **आंतरराष्ट्रीय सहकार्य:** हवामान बदल आणि जैवविविधता संरक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय करारांचे पालन करणे.

निष्कर्ष:

भारतीय संविधानाने पर्यावरण संरक्षणासाठी एक भक्कम कायदेशीर चौकट प्रदान केली आहे. परंतु, ही चौकट प्रभावीपणे कार्यान्वित करण्यासाठी सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय आव्हानांवर मात करणे आवश्यक आहे. संवैधानिक तरतुदी आणि कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी, जनजागृती आणि शाश्वत विकास यांच्या समन्वयाने पर्यावरण संरक्षणाचे उद्दिष्ट साध्य होऊ शकते. यासाठी सरकार, नागरिक आणि न्यायसंस्था यांचे एकत्रित प्रयत्न आवश्यक आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. श्याम दीवान आणि आर्मिन रोझेनक्रांझ, **पर्यावरण कायदा आणि धोरण**, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, 2001.
2. **भारतीय संविधान**, भारत सरकार, नवीनतम आवृत्ती.
3. एम.सी. मेहता विरुद्ध भारत सरकार (1987), सर्वोच्च न्यायालय निर्णय.
4. **पर्यावरण संरक्षण कायदा, 1986**, भारत सरकार.
5. राष्ट्रीय हरित लवाद (NGT) अहवाल, 2020.